

Social Understanding of Shia Religious Custom

A Case Study of the Books

Heliyat al-Mutaqeen and Mafatih al-Hayat

Fatemeh Aghaabedi Khabjani*

Saeed Tavoosi Masrour**

Abstract

Understanding is about the subject and action, and social understanding is a sociological look at the object of observation that occurs in order to receive social inference. Throughout history, this understanding has shaped custom due to its alignment with social norms. Religious custom originates from religious norms and religious texts and creates a different way of life. In this regard, books have been written at different times, whose purpose is to respond to social needs in maintaining and expanding social norms. The purpose of examining two books (*Heliyat al-Mutaqeen* and *Mafatih al-Hayat*) is the impact of environmental roles on the authors and the study of the social understanding of the Shiite religious custom. The trend of Shia religious customs can generally be divided into two main parts: social (Islamic civilization) and individual (monotheistic man). The research method is a comparative method that increases awareness, avoids misinformation, and teaches lessons.

Keywords: Civilization, Social Understanding, Shia Religious Custom, *Heliyat al-Mutaqeen*, *Mafatih al-Hayat*.

*Ph.D. Candidate of Economic Sociology and Development, Department of Sociology, College of Humanities, Tehran West Islamic Azad University, Tehran, Iran (Corresponding Author), Aghaabedi.fatemeh@wtiau.ac.ir

** Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, College of Theology and Islamic Studies, Allameh Tabatabai University, Tehran, Iran, saeed.tavoosi@atu.ac.ir

Date received: 09/04/2024, Date of acceptance: 04/08/2024

Extended Abstract

Understanding is the result of knowledge and action, and social understanding is a sociological view on the subject that occurs in order to get social understanding. The purposeful social understanding of religious books will identify the overlooked angles. If religious custom originates from religious norms and religious texts, it causes a different way of life and community life. In this study, the basis of the criticism and the study of the two books "*Heliyat al-Mutaqeen and Mafatih al-Hayat*" is Taha Abdurrahman's point of view, which guides people to the favoritism. While paying attention to Islamic awakening, he considered it to be in need of intellectual support based on faith experiences and rational methods; In his view, the highest religious action is the product of God's love and providence, which is the result of reason that confirms objectivity and worship. Based on this point of view, the two proposed books show us the social understanding of the custom of Shiite religious life in order to discover the ruling of Sharia through practical ways and modeling. Modeling of individual and social behavior that aims to guide the people of the society towards entering into Islamic practice with the intention of divine guidance. The trend of Shia religious custom can be divided into two main social sectors (guiding the society towards the construction of Islamic civilization). What Islam has brought to the society in the past is the result of the value system and culture that was built with rational structures derived from Islamic concepts which have been a civilization with a wide geographical scope and in the thoughts of the people of the society; that these people led a wise religious life towards the formation of Islamic civilization by advancing a set of social and individual goals. In this view, paying attention to the Almighty God and surrendering to the divine command is one of its pillars. This goal is in line with creating a healthy human being and a healthy environment for the slave human being so that he can do his service for God Almighty in the best way and this is only possible by knowing the practical manners and the way of the infallible imams (AS) to reach the truth and truth. This goal can also be understood from the perspective of the authors of two books, the basis of efforts to build a desirable society. And as for the individual part (man of monotheism - guiding the members of the society towards man of monotheism in belief and action), it is in the continuity of the Shia religious custom, which is the lifeblood of the Shia religion. Steps must be taken, the most important of which is to acquire knowledge for everyone that can manage the society and lead it towards its ideal

3 Abstract

goal, which is the education of monotheistic man in belief and action. These stages are related to social concepts such as: the duties of religious scholars, the revival of Islamic culture and tradition (creating a symbolic system), the education of people in society, the validity of the laws is the subject (acceptance of limitation, law and bear responsibility, the responsibility of humans towards each other and the need to monitor each other's behavior), historical process; individual process including: human rights, internalization of linked concepts. The Quranic and narrative perspectives on how to live can improve the social perspective on life and step towards the continuation of Shiite religious custom. The religious customs expressed by Majlesi and Javadi-Amoli have written the book based on the same ontology and anthropology that originates from the Shiite Islamic point of view, and from this point of view, there is no difference in the basics. Their writing is due to the sense of duty that every religious scholar considers as obligatory for himself to lead the society. Both in the attempt to revive Islamic culture and traditions, education of society members, and the importance of the current laws of the country to maintain social unity and cohesion. They are trying to create an Islamic society view in the historical process so that man can achieve true perfection. But the difference between these two authors is in the way of writing, although they lived in the age of absence is that, Majlisi wrote books in the style of scholars of the age of presence, and Javadi Amoli in the style of scholars of the age of absence. The goal is to move in the path of true perfection, and there is a need for symbols to be able to maintain and guide this thought. Those symbols are nothing but acting on the symbols of the Shiite religious custom, which is the basis of civilization and the unity of movement in all social constructions.

The effort of the authors of the two books is to realize cooperation and guide the society to create an Islamic civilization by commanding the good and the bad. Such guidelines make the identity of the people of the society to be recognized to meet social and individual needs. In a religious society, custom is the cause of the continuation of the life of that society and social understanding becomes the processor and analyst of its customary movement. This understanding helps to discover gaps and social needs and take steps to optimize social life. All these should be to prevent the deviation of Islamic civilization again. As can be found in Motahari's thought; the decline of Islamic civilization is due to short-sightedness and deviation from Islamic teachings. The only way to prevent deviation is by guiding governments to the correct path of Islamic governance and guiding people toward idealism and demands.

Bibliography

- Abdurrahman, Taha (2017), *religious action and renewal of reason*, Translated by Hadi Beigi, Tehran: Humanities Translator.
- Amini Badr, Fedra, Mostafa Mokhtabadamrei, and Hamid Majdi (2019), "analysis of the presence of light in the row and four souqs of Qaisarieh Bazaar in Isfahan", *Architecture and Urban Planning of Iran*, vol. 11, no. 19, 5-24.
- Aruj Nia, Parvaneh (2015), *History of Islamic mysticism and Sufism in Iran (Sufi dynasties)*, Tehran: Cultural Research Office.
- Azimi, Kiyomarth, Mohammad Ali Chalongar, and Asghar Montazeral Qaim (2014), "examining the two variables of Sufi tariqats and migration on the spread of Shiism among the Kurds in the last few centuries", *Scientific-Research Quarterly of Shia Studies*, Year 13, no. 52, 85-134.
- Biro, Alan (2010), *Culture of Social Sciences*, translated by Bagher Sarokhani, 4th edition, Tehran: Kayhan Publications.
- Esmaili, Mohsen, Siavash Salvatian, and Mohammad Reza Taghavipour (2014), "Islamic Family; The characteristics of the family in the Sharif book of Mofatih al-Hayya", *Iranian People's Culture, Autumn and Winter*, no. 42, 43, 101-120.
- Hatami, Emad and Abulfazl Ghafari (2013), "a critical ethical review of Nadings communication with an emphasis on Javadi-Amli's point of view in the book Mufatih-al-Hayyat", *Quarterly Research in Islamic Education Issues*, Year 22, New Period, Summer, no. 23, 59-83.
- Hosseinzadeh Deilmi, Alireza (2012), *an introduction to the Shia civilizational system*, Qom: Maarif Publishing.
- Isa-nia, Reza (2006), *Martyr of Modares' political thought*, Qom: Bostan Kitab.
- Javadi Amoli, Abdullah (2015), *Mofatih Al-Hayya*, 207th edition, Esra Publishing House, Esra Publishing House, Qom.
- Javadi Amoli, Abdullah (2007), *philosophy of human rights*, 2nd edition, Osweh printing, Qom: Esra publishing house.
- Majlesi, Mohammad Baqer (2009), *Heliyat al-Mutaqeen*, Amiran Press, Qom: Alayoun Publishing.
- Mohammad Shafi, Mehbobeh, Mehrnoosh Amini, and Seyyed Ebrahim Mireh-Shah-Jaafari (2015), "a look at the curriculum elements in the book of Ayatollah Javadi Amoli's Mufatih-al-Hayyat", *Akhlaq*, Autumn 2015, no. 23, 57-88.
- Mohammadi, Hossein and Seyyed Mohammad Mousavi Moghadam (2017), "explanation of the components of social capital based on the traditions regarding mutual relations in the book *Mufatih al-Hayya*", *Social capital management*, summer 2017, fifth period, no. 2, 187-212.
- Shaw, Bernard (1972), *Islam is the future religion of the world*, Translated by Seyyed Hadi Khosrow Shahi, Qom: Nesl Jawan.
- Tavoosi Masrour, Saeed (2009), "introduction to two books of Rizal from the Safavid era", *Kitab Mah Din*, May, no. 139, 23-33.
- Tusi, Nasir al-Din (1992), *Akhlaq Naseri*, Beautiful print, Qom: Ilmia Islamia.

5 Abstract

Internet Resources

- A group of writers of “Sufism”, in: Encyclopaedia of Islam, vol. 7: <<https://rch.ac.ir/article/Details/10933>>.
- Asghari, Saleh (2012), “religious lifestyle; A case study of the book of *Haliyeh al-Mutaqeen*”, Pioneers of Progress Congress, <<https://sid.ir/paper/867080/fa>>.
- Golzari, Mahmoud Seyyed Yahya Yatharbi and Mahmoud Sadeghi Janbahan (1380), “Religion, the origin of lasting happiness”, <<http://ensani.ir/fa/article/89096>>.
- Javadi Ameli, Abdellah (July 23, 2017), “the second volume of *Mofatih/ emphasis on the publication of Mofatih Hayat*”, <<https://ketabnews.com/fa/news/4438>>.
- Khamenei, Seyyed Ali (14/6/2013), “in his statements during the meeting with the Chairman and members of the Council of Leadership Experts”, <<https://khl.ink/f/23810>>.
- Taqdiri, Ali (2013), “Marjayat ‘Araf’ from the perspective of Islamic schools”, Tolo, no. 10, 11, <<https://ensani.ir/fa/article/52201>>.

فهم اجتماعی از عرف دینی شیعه

مطالعه موردی کتاب‌های حلیه المتقین و مفاتیح الحیة

فاطمه آقاعابدی خوابجانی*

سعید طاوسی مسرور**

چکیده

فهم حاصل از آگاهی و عمل است و فهم اجتماعی نگاهی جامعه‌شناسانه به موضوع موردمشاهده است که در جهت دریافت استنباط اجتماعی رخ می‌دهد؛ چنان‌چه این فهم در طول تاریخ عرف را به دلیل هم‌سویی با هنجارهای اجتماعی شکل می‌دهد. عرف دینی نشئت گرفته از هنجارهای دینی و متون دینی است و سبب ایجاد روش متفاوت زندگی می‌گردد. در این جهت، کتاب‌هایی در زمان‌های مختلف به‌نگارش درآمده‌اند که هدف آنان پاسخ به نیازهای اجتماعی در جهت حفظ و گسترش هنجارهای اجتماعی است. هدف از بررسی دو کتاب *حلیه المتقین* و *مفاتیح الحیة* تأثیر نقش‌های محیطی بر نگارندگان و مذاقه در فهم اجتماعی از عرف دینی شیعه است. گرایش عرف دینی شیعه را به‌طور کلی می‌توان به دو بخش اصلی اجتماعی (تمدن اسلامی) و فردی (انسان توحیدی) تقسیم کرد. روش تحقیق روش مقایسه‌ای (تطبیقی) است که باعث افزایش آگاهی، جلوگیری از تعمیمات بی‌جا، و عبرت‌آموزی می‌گردد.

کلیدواژه‌ها: تمدن، فهم اجتماعی، عرف دینی شیعه، *حلیه المتقین*، *مفاتیح الحیة*.

* دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی تهران غرب، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، Aghaabedi.fatemeh@wtiau.ac.ir

** استادیار، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران، saeed.tavoosi@atu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۱۴

۱. مقدمه

هدف از این مقاله فهم هدف‌مند اجتماعی کتب دینی به‌مانند دریچه هورنو^۱ است که باعث شناسایی زوایای نادیده شده و سعی بر اهمیت نگاه به زوایای پنهان و ایجاد نیازهای اجتماعی به مسائل برای ساخت جامعه را دارد. بررسی و نقد کتاب *حلیه المتقین* نوشته محمدباقر مجلسی و کتاب *مفاتیح الحیة* نوشته عبدالله جوادی آملی است که به‌فاصله حدود سی صد سال از هم نگاشته شده‌اند. هدف از نگارش کتاب از منظر مجلسی بهره‌برداری عمومی از فواید عرف زندگی دینی است که از طریق ائمه طاهرین (ص) در طی گذر زمان رسیده^۲ و جوادی آملی با نگاه به فضای جامعه جهانی کشف رازهای هستی و رسیدن به حقیقتی را که دارای همه کمال‌هاست^۳ بیان و برای امت اسلامی از خدای متعال درخواست می‌کند تا با دین زندگی کنند.^۴ این دو کتاب فهم اجتماعی عرف زندگی دینی شیعی^۵ به‌معنای کشف از تأیید شارع، ولو به‌وسیله عدم ردع، است ... که بیش‌ترین کاربرد ... کشف حکم شرعی به‌وسیله سیره‌های عملی (تقدیری ۱۳۸۳) را به ما نشان می‌دهد؛ الگوسازی رفتار فردی و اجتماعی که درصدد هدایت افراد جامعه به‌سوی ورود به عمل اسلامی به‌قصد ولایت الهی است. این امر موجب تغییر در ساختارهای موجود جامعه می‌شود و به شناساندن عرف شیعی به کل جامعه در دو برهه زمانی متفاوت کمک می‌کند. بنابراین، اهدافی که این‌جا بررسی می‌شوند عبارت‌اند از:

۱.۱ هدف کلی

- نگاهی به تأثیر گفتمان‌های منطقه‌ای و جهانی بر نگارش این دو کتاب.

۲.۱ اهداف جزئی

- هدف از نگارش این‌گونه کتاب‌ها «پاسخ به نیاز اجتماعی» است.
 - اصلاح دیدگاه اجتماعی به زندگی از اهداف نگارش است.
 - روش ساخت جامعه به عرف دینی در زمان مجلسی و جوادی آملی و اولویت‌های آن را بیان می‌کند.
- این پژوهش با توجه به صورت محتوایی توصیفی و تحلیلی از شباهت‌ها و تفاوت‌ها با بررسی ابعاد اجتماعی، سیاسی، و فرهنگی دو دوره تاریخی است که در جهت پویایی‌شناسی جایگاه تاریخی- اجتماعی موضوع مورد بحث استفاده می‌شود، چراکه برای شناخت و ارائه راه‌کارهای ساخت جامعه به شناخت جامعه و اصلاح آن تا رسیدن به هدف نهایی نیاز است.

فهم اجتماعی از عرف دینی ... (فاطمه آقاعابدی خوابجانی و سعید طاوسی مسرور) ۹

آنچه باید یادآور شد تمامی برنامه‌های اسلام منحصر در عبادت نیست؛ دین اسلام دین زندگی، شادی و نشاط، و زیبایی^۷ است. ارتباط با جهان پیرامون و کسب تجربه برای بهتر زندگی کردن است و هدف اعتلای زندگی همه انسان‌ها برای رسیدن به بهترین‌هاست. طریقه ساخت جامعه در اسلام نظم‌دهنده، شکل‌دهنده، تغییردهنده، و اصلاح‌کننده معیارهای انسانی است برای زندگی.

۲. زندگی و اندیشه محمدباقر مجلسی و عبدالله جوادی آملی

قبل از ورود به بحث‌های اصلی مقاله ابتدا به جایگاه علمی دو نویسنده توجه گردد و برای رسیدن به هدف اصلی (نگاهی به تأثیر گفتمان‌های منطقه‌ای و جهانی بر نگارش این دو کتاب) این پژوهش تلاش شود.

۱.۲ محمدباقر مجلسی

در دوران محمدباقر مجلسی (۱۱۱۰-۱۰۳۷ ق) تشیع مذهب رسمی کشور شد. وی که شاگردی محمدتقی مجلسی (پدر) و محمدطاهر قمی را در کارنامه خود داشت به رد صوفیه^۸ و نسبت تصوف به پدر کوشیده است. مجلسی در کتابش به نام *عین الحیات* از تصوف و بزرگانش مثل غزالی و ...، به دلیل نگارش کتاب‌های متعدد و استفاده از منابع که بیش‌تر ایشان را جزء اخباریون شیعه^۹ قلمداد می‌کنند، انتقادهای شدیدی کرده است. وی به تدوین و نگارش پنجاه اثر فارسی و سیزده اثر عربی همت گمارده که هرکدام دریای معرفت دینی او را به‌نمایش می‌گذارند. کتاب *بحار الانوار*ش شامل ۲۵ جلد است و در این مجموعه از احادیث ائمه استفاده کرده و نسبت به راویان این احادیث و اعتبار آن‌ها حساسیت ویژه‌ای را مدنظر داشته است. هم‌چنین، وی اولین تفسیر موضوعی قرآن کریم را با عنوان *تفسیر آیات* به‌نگارش درآورده است.

۲.۲ عبدالله جوادی آملی

عبدالله جوادی آملی مفسر قرآن به‌شیوه تفسیر قرآن با قرآن با نام تسنیم است. وی نویسنده کتاب *سُئُونِی قَبْلَ أَنْ تَقْعَلُوْنِی* با موضوع تفسیر *نهج البلاغه* است و دارنده نشان حکمت از سوی بنیاد علمی و فرهنگی بوعلی سیناست. چنان‌چه هر متفکری در ظرف زمانی و مکانی خاصی زندگی و از شرایط زمانی تأثیر گرفته، ولی در بعضی از سطوح نظریات گذشتگان ساختار و اندیشه او را جهت داده است. همان‌طور که جوادی آملی خود در خطبه دوم نماز جمعه قم^{۱۰} اذعان می‌دارد که:

ما یک اجتهاد علمی داریم چه در بخش‌های علوم عقلی، چه در بخش‌های علوم نقلی ... یک اجتهاد سیاسی - اجتماعی هم داریم ... آن سنت‌گذاری خوب^{۱۱} است ... این قدر روایات داریم که مربوط به آداب زندگی ماست. این جلد دوم *مفاتیح الجنان* می‌خواهد که جایش خالی است که *إن شاء الله* یک عده‌ای باید بنویسند تا معلوم بشود دین تنها این نیست که ما زیارت بکنیم و ذکر. این یک گوشه دین است. گوشه دیگر هم همین ائمه فرمودند دیگر ...^{۱۲}

شرایط اجتماعی - سیاسی جهان در دوران هر دو نویسنده مقتضیات خاص خود را داشته است، اما آن‌چه مبرهن است تنش‌های سیاسی است که در زندگی عامه اثرگذار بوده و حرکت و جریان زندگی عامه از جمله فرهنگ و تفکر آن‌ها را تحت‌تأثیر قرار داده است. این‌گونه کتاب‌ها در جهت پاسخ به نیازهای اجتماعی و هدایت جامعه به سمت رفتارهای اجتماعی است که باعث افتخار برای نسل معاصر خویش و پایه‌گذاری سنت‌های حسنه برای نسل‌های آتی و معیارسازی برای اندیشه متفکران آینده است تا آیندگان را نیز در جهت سامان‌دهی و سازمان‌دهی اجتماعی روشن‌گری و هدایت کنند و در شرایط اجتماعی جدید از اصول و مبانی اصلی فاصله نگیرند.

۳.۲ مقالات مرتبط با موضوع

باتوجه به اهمیت دو کتاب مقالاتی روی مباحث مختلف آن مورد بحث قرار گرفته است:

جدول ۱. خلاصه و نتیجه‌گیری پیشینه تحقیق

نام نویسنده / سال	نام مقاله	هدف	مؤلفه‌های مدنظر مقاله خوانش اجتماعی ...
حاتمی و غفاری (۱۳۹۳)	بررسی انتقادی اخلاق ارتباطی نادرنگز با تأکید بر دیدگاه جوادی آملی در کتاب <i>مفاتیح الحیة</i>	بررسی اخلاق ارتباطی در جامعه	تاکنون به بررسی دو کتاب به صورت توأمان پرداخته نشده است. در مقاله‌های پیش‌رو به بخشی از هر دو کتاب نگاه شده و به صورت جزئی به بررسی یک قسمت پرداخته شده است.
محبوبه و دیگران (۱۳۹۵)	نگاهی به عناصر برنامه درسی در کتاب <i>مفاتیح الحیة</i> آیت‌الله جوادی آملی	ابعاد برنامه‌ریزی درسی	دیدگاه اجتماعی تاریخی در آن‌ها نبوده است. تأثیرگذاری وقایع اجتماعی در نگارش کتاب‌ها مدنظر است.
اسماعیلی و دیگران (۱۳۹۴)	خانواده اسلامی؛ ویژگی‌های خانواده در کتاب شریف <i>مفاتیح الحیة</i>	اخلاق در خانواده اسلامی	شناسایی اولویت‌های اجتماعی در هر دوره.

نام نویسنده/ سال	نام مقاله	هدف	مؤلفه‌های مدنظر مقاله خوانش اجتماعی ...
محمدی و موسوی مقدم (۱۳۹۷)	تبیین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی بر مبنای روایات ناظر به روابط متقابل در کتاب <i>مفاتیح الحیة</i>	روابط اجتماعی	
اصغری (۱۳۹۲)	سبک زندگی دینی؛ مطالعه موردی کتاب <i>حلیة المتقین</i>	سبک زندگی دینی	

۳. چهارچوب نظری

طه عبدالرحمن از نظریه‌پردازان فلسفه نوسازی دین بوده و در اندیشه‌های سیاسی خود به ولایت فقیه می‌رسد. وی ضمن توجه به بیداری اسلامی آن را نیازمند پشتوانه فکری براساس تجربه‌های ایمانی و روش‌های عقلی دانسته و در یکی از مطالعاتش به بررسی کنش دینی و نوسازی عقل می‌پردازد. در دیدگاه وی، بالاترین کنش دینی محصول محبت و ولایت الهی است که نتیجه عقل مؤید عینیت و عبودیت است. وی کنش دینی افراد را به سه دسته مقارب، قربانی، و مقرب دسته‌بندی می‌کند که شامل تمامی افراد جامعه می‌گردد:

۱. مقارب که در عمل شرعی یا به‌صورت گزینشی برخورد می‌کند و یا مخاصمه با آن دارد؛
 ۲. قربانی که عمل اسلامی را به‌قصد جلب توفیق الهی پیروی می‌کند؛
 ۳. مقرب که عمل شرعی را به‌قصد حصول به محبت و ولایت الهی انجام می‌دهد.
- ویژگی خاص این تقسیم‌بندی اهمیت‌دادن عبدالرحمان به مراتب فعالیت عقلی است:
۱. عقل مجرد که در سطح ملامسه می‌ماند یعنی تحلیل ملموس و عینی واقعیت‌های عینی و ملموس که دو ویژگی مخرب عدم یقین و عدم اطمینان را دارد؛
 ۲. عقل مسدد که تنها به انجام واجبات خلاصه شده و در معرض آسیب تساهل در صدق و عمل، تظاهر، و تقلید تسدید و در دایره اطمینان محدود شده است؛
 ۳. عقل مؤید فرد خود را از تساهل در صدق و عمل خارج کرده و عالم ماده را به‌گونه‌ای می‌بیند که بر حضرت حق دلالت دارد. مقرب افعالی نوسازی عمل و تکامل آن را با شوق انجام می‌دهد. از نظر وی، حاصل عقل مؤید عینیت و عبودیت است (عبدالرحمن ۱۳۹۶: ۲۷۷-۲۸۰).

۴. مقایسه دو کتاب

آن‌چه در این بخش به دنبال آن هستیم در جهت رسیدن به دو هدف از اهداف تحقیق (اصلاح دیدگاه اجتماعی به زندگی با نگاه مجلسی و جوادی آملی و اثر آن در ساخت جامعه) مطرح شده و پی‌گیری آن برای نیل به نتیجه است. براساس آن‌چه در بخش قبلی ارائه گردید، دغدغه‌های اجتماعی نویسندگان و رفع کمبود کتاب‌هایی برای برآورده شدن نیازهای اجتماعی در زمان معاصرشان آن‌ها را به‌سوی تدوین کتابی براساس قواعد شیعه سوق داد. در ادامه، این کنکاش بر آن است که وجه تشابه و تمایزاتی که لازمه روش مقایسه‌ای است ارائه شود و نشانی‌هایی را که از تغییر اولویت‌های اجتماعی در گذر زمان، حدود سی‌صد سال، به‌عنوان یک متغیر اصلی حادث می‌شود بیان گردد. تغییر در سبک نوشتاری و نگاه متفاوت به انگاره‌های عرف دینی شیعه در دو بخش اجتماعی (هدایت جامعه به‌سوی ساخت تمدن اسلامی) و فردی (هدایت افراد جامعه به‌سوی انسان توحیدی شدن در اعتقاد و عمل) و مؤلفه‌هایش در نظر گرفته شد. البته این مطلب که نیاز اجتماعی چه چیزی را طلب می‌کند نیز حائز اهمیت است. چنان‌چه به‌نظر می‌رسد ترجمه اسمی دو کتاب ابتدا به ساکن می‌تواند پلی باشد به مقصود:

حلیۃ المتقین به‌معنای شیرینی‌هایی است که در عملکرد صحیح برگرفته از ایمان باعث پرهیز و اجتناب می‌شود. گاهی متقین را به‌معنی پرهیزگاران نیز معنا کرده‌اند. اما به‌نظر نویسندگان علت نام‌گذاری کتاب لذت‌هایی است که با انجام و ترک فعلی نشئت گرفته از توحید زبانی و عملی در کنش‌گر آن ایجاد می‌شود که به‌طور اختصار می‌توان آن را ساخت انسان توحیدی در اعتقاد و عمل دانست. *مفاتیح الحیة* به‌معنای کلیدهای زندگی است، آن‌چه که از مفهوم کلید در عامه مشهود است کلید به‌معنای گشاینده و گشایش‌گر، برای درب‌های بسته، برای زندگی بهتر مدنظر بوده و با استفاده از دستوراتی که در کتاب ارائه شده سعی بر معرفی راه‌حلی برای زندگی در دوره و عصر خویش داشته است. با درنظرداشتن حلاوت بندگی مطرح‌شده و گشایش‌گری معرفتی و عملی جامعه، که آرزویی است برای هر مبلغ دینی تا ثمره مجاهدت‌هایش را ببیند، ساخت تمدن در ابعاد کلان نیاز به ابزارهایی دارد؛ اندیشمندانی برای هدایت تفکر جامعه و فرهنگ که به نمادسازی نسبت به شناساندن فرهنگ و تمایز نسبت به فرهنگ‌های دیگر اقدام می‌کند. برای ساخت فرهنگی نیاز به تعلیم و تربیت و توجه به ارزش‌های حاکمه بر جامعه، توجه به ارزش‌ها از طریق ارج نهادن به قوانین، و کارکردهای آن نمایان می‌شود. با بیان استنباط‌های حاصل از بررسی دو کتاب بنابه عرف دینی شیعه به شرح ذیل پرداخته می‌شود:

۱.۴ اجتماعی (هدایت جامعه به سوی ساخت تمدن اسلامی)

آنچه اسلام در گذشته برای جامعه به‌ارمغان آورده ناشی از نظام ارزشی و فرهنگی است که با ساختارهای عقلانی نشئت گرفته از مفاهیم اسلامی ساخته شده است. تمدنی با دامنه وسیع جغرافیایی و در اندیشه افراد جامعه که این افراد با پیش‌برد مجموعه اهداف در جهت زندگی عاقلانه دینی برای بشریت به شکل‌گیری تمدن اسلامی کمک کردند. در این نگاه، توجه به خدای متعال و تسلیم‌شدن در برابر امر الهی از ارکان آن است. شناخت این هدف دریچه‌ای را در خصوص جهان‌بینی اسلامی به‌سوی سیاست اجتماعی اسلام در جامعه آشکار می‌سازد. خواجه نصیرالدین طوسی در خصوص سیاست اجتماعی، که از آن به‌عنوان حکمت مدنی یاد می‌کند، «آن را قوانین کلی که باعث به‌کمال‌رساندن همکاری اجتماعی از ملزومات مصلحت جامعه می‌شود دانسته و ناشی از اجتماع افرادی است که این تعاون و همکاری را ریشه و اصل فعالیت‌های اجتماعی قرار می‌دهند» (طوسی ۱۴۱۳). این هدف در جهت ساخت انسان سالم و محیط سالم برای انسان عابد است تا بتواند به بهترین شکل به بندگی خود برای خداوند متعال بپردازد و این امر میسر نیست مگر با شناخت آداب عملی و سیره ائمه معصومین (ع) برای رسیدن به حق و حقیقت؛ و این هدف را از نگاه نویسندگان دو کتاب مبنای تلاش برای ساخت جامعه‌ای مطلوب می‌توان ادراک کرد.

بیان محاسن آداب متابعت اهل بیت رسالت (ص) از این حقیر التماس کردند که رساله‌ای در بیان محاسن آداب، که از طریقه مستقیمه ائمه طاهرین صلوات الله علیهم به اسانید معتبره به این قلیل البضاعه رسیده باشد، بر وجه اختصار تحریر کند و به جهت عموم نفع، نسبت به اهل این دیار، مضامین اخبار را در لباس لغت فارسی قریب الفهم به‌جلوه درآورد (مجلسی ۱۳۸۸: ۵).

تمدن جامعه انسانی در آینه تدین او ظهور دارد و ظهور هرگونه برازندگی او در گروه استقرار در مقطع چهارم از اسفار چهارگانه سالکان الهی است. چهارمین میدان مهاجرت از اسفار اربعه سفر از خلق به‌سوی خلق با حق است. چنین مسافری همواره با حق همراه بوده است و از منظر حق، جهان جماد و نبات و حیوان و انسان و فرشته را می‌نگرد و در قلمروی هریک حکم مناسب دارد. جامعه حق‌مدار هیچ موجودی را بدون روح حاکم بر آن، یعنی حقیقت که ظهور حق مطلق است، بررسی نمی‌کند و هنگام تدوین قانون، اجرای قانون، و تطبیق عملکرد مجریان برابر قانون مدون، یعنی قضا و داوری، قالب هرچیزی را با قلب تپنده آن یعنی حقیقت یادشده ملاحظه کند (جوادی آملی ۱۳۹۵: ۳۵، ۳۶).

ماحصل این دو دیدگاه را می‌توان در تعریف تمدن اسلامی به‌روایت آیت‌الله خامنه‌ای شناخت:

تمدن اسلامی یعنی آن فضایی که انسان در آن فضا از لحاظ معنوی و از لحاظ مادی می‌تواند رشد کند و به غایات مطلوبی که خدای متعال او را برای آن غایات خلق کرده است برسد؛ زندگی خوبی داشته باشد، زندگی عزت‌مندی داشته باشد، انسان عزیز، انسان دارای قدرت، دارای اراده، دارای ابتکار، دارای سازندگی جهان طبیعت.^{۱۳}

برای حرکت در مسیر عرف اجتماعی شیعه نیاز به مؤلفه‌هایی است که بتوان این اندیشه را حفظ و هدایت کرد. این مؤلفه‌ها را می‌توان از چهارچوب نظری با مفاهیم اجتماعی چون وظایف علمای دینی، احیای فرهنگ اسلامی و سنت، تربیت افراد جامعه، لازم‌الاجرا بودن قوانین موضوعه (پذیرش محدودیت، قانون و تحمل مسئولیت، مسئولیت انسان‌ها در قبال یک‌دیگر، و ضرورت نظارت بر رفتار یک‌دیگر)، و روند تاریخی و فردی از جمله حقوق انسان‌ها و درونی‌سازی مفاهیم به‌عاریت گرفت.

۱.۱.۴ وظایف علمای دینی: مسئولیت اجتماعی (ایجاد پویایی رفتاری)

هر فردی باتوجه‌به پذیرش نقشی که در جامعه ایفا می‌کند مسئولیت‌هایی را می‌پذیرد. از وظایف مبلغان حفظ اصالت دین برای به‌اسلام‌درآوردن (تسلیم امر الهی شدن) جامعه است که این امر را علمای شیعه در طی قرون مختلف بر خود واجب دانسته و پایه‌های این حرکت در تولید اندیشه می‌دانند. یکی از مسئولیت‌های روحانیون ایجاد جامعه‌ای پویا براساس احکام شریعت است.

شناسایی نیازهای اجتماعی و ایجاد حرکت پویا در جامعه از وظایف علماست، همان‌طور که جوادی آملی بیان می‌کند:^{۱۴} «غیر از اجتهاد علمی، اجتهاد سیاسی — اجتماعی داریم که نیاز به نگاهی جامعه‌شناسانه دارد و برای موفقیت در آن باید سنت‌گذاری خوب صورت گیرد».^{۱۵} هدایت جامعه به امر صحیح، که برعهده علماست، مانع انحراف آرمان‌ها، دوری از اهداف، و توجه به عملکرد حکومت‌گران مسلمان در جهت حفظ حیات و تداوم عرف اجتماعی شیعه می‌شود. نگارش این دو کتاب نشان‌دهنده وظیفه‌ای است که این دو متفکر جهت تمدن‌سازی برای خود در نظر داشته‌اند. یکی در جهت استفاده عمومی و دیگری جهت آشنایی طلاب جوان با مفاهیم دینی و هدایت آن‌ها در مسیر آینده است. در این دو کتاب، با ذکر احادیث شیعی، افراد جامعه را به‌سوی آموزش و به‌فراموشی‌ن سپردن سنت‌های اسلامی در تفکر و عمل دعوت کرده است. در کتاب *مفاتیح الحیة* در بخش نشانه‌های فقیه لازم‌الطاعة حدیثی از امام

فهم اجتماعی از عرف دینی ... (فاطمه آقاعابدی خوابجانی و سعید طاوسی مسرور) ۱۵

عسکری (ع) نقل شده است که: «هریک از فقیهان که خویشان دار و نگهبان دین خود باشد و با هوای نفس خود به مخالفت برخیزد و از فرمان مولای خود پیروی کند، بر مردم است که از او پیروی کنند و برخی فقیهان شیعه چنین اند و نه همه آنها» (همان: ۳۵۶). در این جا، توصیه به اطاعت و پیروی از عالمان شیعه شده است. اطاعت در چه صورتی امکان پذیر است؟ هنگامی از فردی می توان اطاعت کرد که با نوشته ها و افکار او آشنا شده و از آنچه وی دعوت به انجام می کند تبعیت کرد. در این کتاب، تماماً دعوت به انجام و یا ترک فعلی شده است، پیروی افراد جامعه در انجام آنچه به نظر فقیه نیاز زمان است باعث شکل گیری حرکت در بین مؤمنان و ساخت سازمانی هماهنگ با کارکردهای اجتماعی می شود. مثلاً در راندگی هر فردی یک سری قواعدی را برای روشن کردن ماشین باید بلد باشد که نیاز به آموزش دارد. وقتی ماشین شروع به حرکت کرد یک سری قوانین را نسبت به سایر افراد رعایت کند تا بتواند سالم به مقصد برسد. همه افرادی که می خواهند راندگی کنند باید نسبت به قواعد و قوانین آگاهی داشته باشند تا بتوانند آن را عمل کنند که باعث نظم درونی - بیرونی و شکل گیری فرهنگ می شود. فرهنگی که در طول سالیان متمادی انجام گیرد باعث ایجاد سنت اخلاقی و یکی از ارکان تمدن می شود. تنها با یادآوری سنت های گذشته آموزش و دعوت به انجام آن در کتاب هایی هم چون *حلیة المتقین و مفاتیح الحیة* این هدف شکل می گیرد و به سرانجام می رسد.

هم چنین، مجلسی در کتاب *حلیة المتقین* در بیان اهمیت ترویج آداب زندگی ائمه طاهرین به حدیث پیامبر و تأثیر آن در سطح جامعه استناد می کند (مجلسی ۱۳۸۸: ۵). بیان مروری و مستمر در ذکر احادیث در طول سال های متمادی، که نسل به نسل رخ می دهد، باعث شکل گیری تفکر و عمل در افراد می شود و این گونه است که نوشتن کتاب هایی مانند *حلیة المتقین و مفاتیح الحیة* خود به ایجاد گونه ای از رساله های عملی اخلاقی و اجتماعی در جهت هدایت جامعه و ایجاد مناسبات اجتماعی می گردد.

۲.۱.۴ احیای فرهنگ اسلامی و سنت: نظام نشانه ای (تأثیر گذاری محیط)

هر تمدنی دارای معیارهای نظام یافته ای است از فرهنگ رفتاری در بخش های مختلف. این نظام ها در اسلام با توجه به ساختارهای دینی استخراج و وسیله ای برای انتقال ارزش های عمیق انسانی به نسل بعدی برای ساخت هویت (چه کسی بودن) است تا ارزش ها بتوانند در طی قرون مختلف با افتخار از نسلی به نسل دیگر منتقل گردد.

جمع‌آوری موضوعی احادیث بنابه مقتضیات زمان و ارائه آن برای درک مفهومی از آن خود تلاشی برای آشنایی همگان با نظام رفتاری است که معیارهای آن اسلام شیعی است و خودگامی در جهت شناسایی نظام نشانه‌ای (نمادسازی) پیرامون نگارندگان و تلاش برای ایجاد نظام نشانه‌ای اسلامی در شیوه زندگی بدون نیاز به واژه‌ها (سخن‌رانی و خطابه) هستند. این امر باعث ایجاد خودآگاهی درونی و شناسایی منابع علی نمادها در افراد جامعه اسلامی می‌شود. همان‌طور که گفته شد، این دو کتاب به واکنش به نظام‌های نشانه‌ای پیرامون پرداخته‌اند.

مجلسی در مقابل صوفی‌گری^{۱۶} و جوادی آملی در مقابل گسترش فرهنگ غیراسلامی به نگارش کتاب پرداخته است. مجلسی از منظر عالم شیعی با نگاه اجتماعی در عقاید تصوف، که ریاضت و رهبانیت^{۱۷} در رفتار فردی و اجتماعی را به همراه داشت، در کتاب *حلیة المتقین* در پانزده باب به امور اجتماعی و فردی توجه کرده است (مانند آداب لباس پوشیدن، حلی و زیور پوشیدن، خوردن و آشامیدن، در فضیلت تزویج، مسواک کردن، بوی خوش استعمال کردن، حمام رفتن، خواب رفتن، حجامت، معاشرت مؤمنان، مجالس، خانه داخل شدن، سوار شدن، سفر، و ...) (همان: ۵، ۶).

جوادی آملی به دلیل عدم آشنایی جامعه با معیارهای زندگی اجتماعی و در تلاش برای ایجاد سنت حسنه (معیارسازی) و توجه جامعه به آنچه در سیره ائمه معصومین (ع) وجود داشته به بیان غنای اندیشه ساخت جامعه به سبک اسلامی برای دوری جامعه از عرفان‌های نوظهور و مفاهیمی که در اندیشه غرب مستمراً ارائه می‌گردد می‌پردازد. کتاب *مفاتیح الحیة* در پنج بخش با عناوین تعامل انسان با خود (دوازده فصل)، تعامل انسان با هم‌نوع (شش فصل)، تعامل مردم و نظام اسلامی (چهار فصل)، تعامل انسان با حیوان (سه فصل)، و تعامل انسان با خلقت زیست جهانی (نه فصل) تشکیل شده است. اما تأثیر عصر جوادی آملی در کتاب *مفاتیح الحیة* را می‌توان در فصول خویشاوندان، شهروندان، و بخش تعامل مردم و نظام اسلامی و تعامل انسان با خلقت محیط‌زیستی مورد بررسی قرار داد. حقوق شهروندی و بیانیه‌های مختلف از سازمان‌های بین‌المللی نیز بر نگارش کتاب تأثیر گذاشته است.

همین‌طور که در بالا عنوان شد، نحوه نگارش دو کتاب جمع‌آوری احادیث به صورت موضوعی و کاربردی مناسب به زمان زندگی نویسندگان است. در دوره حیات جوادی آملی کنترل جوامع و متعهد کردن کشورها با کنوانسیون‌ها و معاهده‌های بین‌المللی صورت می‌گیرد. از جمله معاهده (۱۹۷۲) استکهلم درباره انسان و محیط زیست و کنوانسیون سائیتس (۱۳۵۲) درباره حفظ گونه‌های حیوانات و گیاهان وحشی در معرض خطر انقراض و نابودی و

فهم اجتماعی از عرف دینی ... (فاطمه آقاعابدی خوابجانی و سعید طاوسی مسرور) ۱۷

معاهده‌های از این قبیل را می‌توان ازجمله دستورالعمل‌های صادره از طریق سازمان‌های بین‌المللی برای حفظ محیط زیست دانست. در این جهت، تخصیص فصولی در کتاب *مفاتیح الحیة* برای یادآوری اهمیت زیست‌محیطی و حیات سایر موجودات، که یادآور فرهنگ اسلامی و سنت اسلامی در مواجهه با محیط زیست است و باتوجه‌به کوچک‌ترین مناسبات رفتاری انسان با حیات زیستی موجودات دیگر، در تلاش برای زدودن خاک برنشسته بر سنت اسلامی که با مرور زمان ایجاد شده و تلاش برای احیای فرهنگ اسلامی زیست‌محیطی است.

درخصوص تعامل مردم و نظام اسلامی، باوجوداین که سال‌ها با دولت‌هایی با حاکمان مسلمان در کشور ایران زیسته‌اند، اما اولین مدل حکومتی جمهوری دینی در ایران شکل گرفته است. با بیان اهمیت تشکیل نظام اسلامی و یادآوری حقوق متقابل نظام سیاسی و مردم به بیان سنت‌های اسلامی مدنظر ائمه معصومین (ع) پرداخته است. فضای اجتماعی که جوادی آملی در آن زندگی می‌کند باعث شده تا احادیث موضوعی مربوط به این موضوع جمع‌آوری و ذکر گردد.

۱.۲.۱.۴ پوشش^{۱۸}

پوشش هر جامعه منبعث شده از فرهنگ و نمادی برای تمدن آن است و هر کشوری را می‌توان براساس نوع پوشش به فرهنگ و تمدنی پیوند داد. این نمادها در آنچه به آن برخورد تمدن‌ها یا به‌گونه‌ای دیگر گفت‌وگوی تمدن‌ها برمی‌گردد، خود را به‌وضوح نشان داده و برای تفکیک بین تمدن‌ها تنها نگاه به لباس، آرایش مو، حالت چهره، و ... کفایت می‌کند. تغییر پوشش شیعیان از دوره صفویه تاکنون نیز به‌چشم می‌خورد، اما نقطه اصلی آن در انقلاب سفید بود. تغییر پوشش در ایران با موج‌هایی هم‌سو و غیرهم‌سو با اسلام رخ داده است. با نظر به این‌که هر فردی می‌تواند نمادی پیوسته از تمدن برخاسته در هر جامعه‌ای باشد، توجه به نمادسازی فردی باید حائز اهمیت باشد. در زمان کنونی، که این بحث موردنقاشی در فضای سیاسی نیز شده است، انتظار می‌رود به‌صورت مشروح‌تری نسبت به موضوع پرداخته شود.

۳.۱.۴ تربیت افراد جامعه: تغییر روند آموزشی

یکی از ابزار تمدن نحوه آموزش و تربیت اجتماعی است که در اسلام این مهم برعهده افراد جامعه و درجهت دو اصل فروع دین (امر به معروف و نهی از منکر) واقع می‌شود. اسلام با نگاه به تمامی نیازهای فردی و اجتماعی اصولی را براساس رفتار اجتماعی و آموزه‌هایی برای آن در

نظر گرفته که شامل نگاه به طبیعت و نزدیکی به ذات الهی و تقرب به او در تمام شرایط خوشی و ناخوشی است. یکی از مواردی که در چند سال اخیر مورد اختلاف در سطح جامعه به صورت وسیع و متضاد و متناقض صورت گرفته طب اسلامی است.

۱.۳.۱.۴ طب اسلامی

در کتاب *حلیة المتقین* به صراحت به استفاده از بعضی از ادویه‌جات و تأثیر آن برای معالجه (باب نهم) اشاره می‌شود (مجلسی ۱۳۸۸: ۱۸۳)، اما بعد از جداسازی طب از دروس حوزه و گرایش صرف به فقه (اصول و کلام) در حوزه و مسائلی چون حذف طب و ...، این مسائل دیگر مطالعات خودخوانده محسوب شده و در چارت درسی حوزه قرار ندارد. هنگامی که با کتاب *مفاتیح الحیة* روبه‌رو می‌شویم با احتیاط با مسائل برخورد می‌شود (جوادی آملی ۱۳۹۵: ۹۹). تفاوت تربیتی نسبت به مسائل مربوط به بدن می‌تواند اولین گام در تغییر فرهنگ اسلامی باشد، چراکه ریشه‌های تفاوت در نوع غذا و آداب غذا خوردن، که اساس سلامتی است، ناشی از مبانی تمدنی است و لازم است در جهت دو اصل امر به معروف و نهی از منکر مورد بازبینی قرار گیرند، هرچند در دو کتاب از عدم استفاده از غذای کفار با بیان احادیث تذکر داده شده است. رویکرد جوادی آملی در کتابشان رویکرد پیش‌گیری برای جلوگیری از دخالت در طب را داشته‌اند، اما رویکرد مجلسی رویکردی پیش‌گیری و درمانی است.

۴.۱.۴ لازم‌الاجرا بودن قوانین موضوعه: کارکردگرایی

هر مسئولیتی تکالیفی به هم‌راه دارد. در صورت درست انجام‌شدن این تکالیف نتایج و آثار مثبت برای کل جامعه به‌ارمغان می‌آورد؛ از جمله این کارکردها حفظ وحدت و کنترل اجتماعی است که بر اثر رعایت قوانین و محدودیت‌هایش، پذیرش مسئولیت و تحمل مشکلات آن میسر است. اداره جامعه منوط به رعایت این موارد است. اساس جامعه اسلامی بر نظارت همگانی و مسئولیت افراد در قبال یک‌دیگر است. در این نگاه، هر دو نویسنده دارای اندیشه کارکردگرایانه هستند و حفظ نظام سیاسی عصر خود را ضروری می‌دانند.

در کتاب *حلیة المتقین* (باب دهم)، آداب معاشرت با مردم و حقوق اصناف ایشان نسبت به نظارت بر رفتار و محل اعراب آن سخن به میان آمده است. در کتاب *مفاتیح الحیة* (با ظهور انقلاب اسلامی بر پایه فقه حکومتی ساختارمند و تشکیل حکومت اسلامی)، به مباحث سیاسی و رعایت حقوق ملت و دولت‌مردان توجه ویژه‌ای شده است و بخشی را با عنوان تعامل مردم

فهم اجتماعی از عرف دینی ... (فاطمه آقاعابدی خوابجانی و سعید طاوسی مسرور) ۱۹

با نظام اسلامی اختصاص داده است. اهمیت تشکیل نظام اسلامی، حقوق متقابل حاکمان و مردم و توانایی‌هایی است که هرکدام بنابه حضور در نظام اجتماعی برعهده دارند و به وحدت در جامعه، عدالت، اهمیت دادن به تشکلهای و هیئتها، امریبه معروف و نهی از منکر، بدعت سستی، مدارا، اهمیت شهر و شهرسازی و بیت المال، اهمیت به مساجد و امور اقتصادی، توزیع خدمات، و اسراف و قناعت تأکید دارند. در هر دو کتاب به اصالت فردی و جمعی برای بهبود شرایط زندگی می پردازد و دعوت به ایستایی بنابه شرایط سیاسی جامعه و رشد معنوی و اجتماعی عمومیت دارد، اما در این فرایند جوادى آملی این نکته را فراموش کرده اند که جامعه در حال پیشرفت و تغییر با سرعت بالا و اثرگذاری شدید ارتباطات نوین (مجازی) است.

۵.۱.۴ روند تاریخی

انباشت تجربیات تاریخی و اثر آنها متحول کننده جریان تمدن است. بر همین اساس است که تمدنها درطول سالیان با افول و یا قدرت همراه شده اند. تمدنهایی که با اصالت و مبناهای معرفتی در ارتباط بودند با آنکه افول کرده اند، اما هیچگاه به زوال نرسیده اند. اما آنچه باعث تغییر در جریان تمدن می شود اهمیت به مسائل غیراساسی و بیهوده، دوری از تعالیم، و اختلاف و دشمنی است که بر اثر تمایلات فردی، نداشتن دانش و بینش لازم، عدم بصیرت، عدم توانایی شناخت دشمن، و عملکرد حاکمان است که باعث تغییر در نظام نیازها و ارزش گذاری آنها می گردد.

اما آنچه در هر دو کتاب بوده و می توان به آن اذعان کرد تفاوت ساخت جامعه در دوره تاریخی ای است که براساس احکام و روایات اسلامی و نیازهای آنها در متن کتاب مشاهده می شود. جوادى آملی در کتاب دیگرش، فلسفه حقوق بشر، عنوان می کند: «آنچه در کتاب و سنت آمده، نه تنها ناظر به اصول ارزشی، بلکه بیان کننده همه نیازهای انسان تا روز قیامت از جمله قوانین و مقررات فردی و اجتماعی است» (جوادى آملی ۱۳۷۷: ۱۱۹).

۲.۴ فردی (هدایت افراد جامعه به سوی انسان توحیدی شدن در اعتقاد و عمل)

هر انسانی بنابه دیدگاههای اندیشه ای خود در مسیری که آن را برای سعادت خویش تعریف می کند گام برمی دارد. انسان بنابه اختیاری که دارد خارج از آن جبر زمانی و مکانی می تواند مسیر خود را در راه رسیدن به سعادت بنابه معیارهای مدنظرش تعیین کند. توحید^{۱۹} اصل اساسی دین است که از اهداف پیامبران آشنایی مردم با این اصل و هدایت آنها به این سوست که همان توجه به اصل معارف یعنی مبدأ و معاد است. توحیدی شدن انسان را می توان در این جمله، هیچ

مؤثری در عالم هستی جز خداوند نیست^{۲۰}، جست‌وجو کرد. هدایت افراد جامعه به‌سوی انسانی توحیدی را می‌توان با چند معیار انجام داد؛ ازجمله: توجه به حقوق انسان‌ها و درونی‌سازی مفاهیم. حقوق انسان‌ها در جهت رعایت تقوا در روابط اجتماعی و در نظر داشتن لقاءالله و درونی‌سازی مفاهیم در جهت رسیدن به توحید افعالی و انقطاع عن غیرالله دنبال می‌شود.

۱.۲.۴ حقوق انسان‌ها

محوریت بحث در جهان امروز رعایت حقوق بشر، حفظ محیط زیست، و ... است که به‌صورت مستمر توسط سازمان‌های جهانی موردبررسی قرار می‌گیرد و نسبت به اجرای آن کشورها را با انواع تحریم‌ها و اختاریه‌ها تحت فشار و تنگنا قرار می‌دهند، چراکه این‌گونه سازمان‌ها بنابه اعتقاد بیرو در جهت تحقق هدفی کلی و اجتماعی قرار دارند که بر حیات اجتماعی اثر می‌نهد (بیرو ۱۳۸۰: ۳۵، ۳۶). آیا این سازمان‌ها حقوق تک‌تک افراد جامعه را در نظر دارند و یا تنها به هدف کلی خود بنابه مصالح خویش می‌نگرند؟

دیدگاه‌های موجود درخصوص انسان همه آن‌ها نشئت گرفته از حقوق انسان‌هاست و براساس آن هستی‌انسان‌شناسی است که به بررسی و ایجاد نظریات اجتماعی—فلسفی می‌پردازند. اهداف همه کارهای انسانی، مادامی‌که به لقای خداوند نرسد، هدف متوسط است نه نهایی، قهراً هدف بالعرض خواهد نه بالذات (جوادی آملی ۱۳۷۷: ۶).

تلاش هر دو نگارنده در نظر گرفتن حقوق الله، حقوق انسانی، و حقوق سایر موجودات نیز است، چراکه هر حقی ذی‌حقی دارد و رعایت آن از اصول اخلاقی و دینی است. درخصوص حقوق الله آن‌چه حائز اهمیت است شناخت خدای متعال است. در کتاب *مفاتیح الحیة* یکی از حقوق الله را به‌بیان امیرالمؤمنین (ع) این‌گونه یادآوری می‌کند: «برترین عبادت اندیشیدن مداوم درباره [کار] خدا و قدرت اوست» (جوادی آملی ۱۳۹۵: ۶۷). قسمتی از فقه اسلامی نشان‌دهنده تمامی حقوق و تکالیف مسلمانان در برابر جهان آفرینش است. در کتاب *مفاتیح الحیة*، به حقوق انسان‌ها در چند بخش با عنوان تعامل انسان با هم‌نوعان خویش پرداخته و از حقوق آن‌ها در پیوند با خویشاوندان، درامان‌بودن هم‌کیشان نسبت به فرد مسلمان، و درگیرنشدن و دوری از فاسقان، و درخصوص اهل کتاب توصیه به نیکی، منع از دل‌بستگی، و برخورد با آن‌ها توصیه شده است (همان: ۲۰۹-۳۲۲). توجه به مستضعفان و نهی از تبری نسبت به آن‌ها و رعایت حقوق دشمن ازجمله حقوقی است که در نظر گرفته شده است (همان: ۳۲۳-۳۳۴). در کتاب *مفاتیح الحیة*، در فصلی با نام حقوق حیوان بیان می‌کند که: «فقه اسلامی یک نوع از حقوق

فهم اجتماعی از عرف دینی ... (فاطمه آقاعابدی خوابجانی و سعید طاوسی مسرور) ۲۱

واجب بر انسان را حقوق حیوانات دانسته است» (همان: ۶۷۳) و به انواع حقوق واجبی که برعهده انسان است از جمله تغذیه، بهداشت و درمان، استراحت، تولیدمثل، حق دوستی حیوان بر انسان، نوع دوستی حیوان، و حق احترام به حیوان (همان: ۶۷۳-۶۹۰) اشاره می کند.

در بررسی کتاب *حلیه المتعین* درخصوص حقوق انسان ها می توان گفت که همانند کتاب *مفاتیح الحیة* به حقوق انسان ها در سه بخش کلی خانواده و اخلاق خانواده (مجلسی ۱۳۸۸: ۸۳-۱۲۱)، معاشرت با مردم و گروه های مختلف اجتماعی (همان: ۲۳۷-۲۸۸)، و حضور در جلسه و رعایت اخلاق در ارتباطات اجتماعی (همان: ۲۸۹-۳۱۴) به ذکر احادیث مربوطه پرداخته و درخصوص حقوق حیوانات نیز در باب سیزدهم مواردی چون نحوه نگه داری، استفاده، و خرید حیوانات (همان: ۳۳۶-۳۴۳، ۳۴۴-۳۴۷) ذکر شده است.

۲.۲.۴ درونی سازی مفاهیم

درونی سازی با ریشه انقطاع عن الناس درجهت شناخت فردی و ارتقای معنویات و ثبات در درک از مفاهیم است. ثبات در ادراک از دین بر اثر تکرار در اعمال نهادینه و شکل می گیرد. این دو کتاب درجهت ثبات بخشی به ذهنیات افراد برای دعوت به تکرار و نهادینه کردن آن به صورت فرهنگ درجهت حفظ آداب اجتماعی و فردی دینی است و گامی درجهت توحیدی شدن در اعتقاد و عمل است. در هر دو کتاب از احادیث استفاده شده است و درجهت تبعیت از امام، که خود خلیفه و هدایت گر انسان برای رسیدن به خداست و فعلی را توصیه به انجام و یا ترک می کند که تنها رضای پروردگار در آن است، و باعث شکل گیری فعالیت هایی که مانع از افعال غیرتوحیدی است می شود. همان گونه که چلبی عنوان می کند:

درونی سازی نوعی یادگیری هیجانی است که عمدتاً در بستر تعاملات اجتماعی و عمدتاً طی مراسم و مناسک ویژه انجام می شود. درونی سازی موجب می شود تا دل بستگی عاطفی (تعلق خاطر) فرد و همچنین پیروی اخلاقی و هنجاری وی به گروه متبوعش افزایش می یابد و هم زمان هویت جمعی او به گروه مربوطه تقویت گردد (چلبی ۱۳۹۳: ۴۵).

درونی سازی غیر از آثار فردی درجهت وحدت اجتماعی نیز مؤثر است. ترویج مفاهیم اسلامی از اهداف اصلی نگارش است، اما در کتاب مجلسی تأکید بیش تر بر مفاهیم شیعه مورد نظر است، زیرا در آن دوره بین مفاهیم شافعی و صوفیه آن زمان و شیعه ارتباطات نزدیکی مشاهده می شده است. بنابراین، تأکید زیادی بر نمایان شدن شیوه زندگی شیعه و گسترش آن مدنظر بوده است. از آن جمله می توان به فصل فضیلت عقیق اشاره کرد (مجلسی ۱۳۸۸: ۲۳) و

یا استفاده از تربت امام حسین برای شفا و درمان نیز به‌کار گرفته شده است (همان: ۲۳۱). در کتاب *حلیه المتقین* بیش‌تر بر نمایان‌شدن رفتارهای یک فرد شیعه در آداب اجتماعی و فردی تأکید دارد، اما در کتاب *مفاتیح الحیة* این نگرش کم‌تر شده و بیش‌تر جنبه فراشیعی جهت حفظ وحدت اجتماعی دارد. در کتاب *حلیه المتقین* توحید زبانی^{۲۱} بیش‌تر به‌چشم می‌خورد و به نمادسازی فردی^{۲۲} تأکید بیش‌تری دارد. چنان‌که در کتاب *حلیه المتقین* توحید افعالی^{۲۳} بیش‌تر از کتاب *مفاتیح الحیة* دیده می‌شود.

۳.۴ مقایسه ادراکی نوشتگان ناشی از متغیر زمان

پایه‌گذاری هر تمدنی به شاخص‌هایی نیاز دارد که به چند مورد آن در بالا اشارتی شد، اما یکی از شاخص‌های اصلی زبان است. تمدن اسلامی با مبنای شیعی با لغت فارسی عجین است، چراکه بیش‌تر شیعیان به لغت فارسی تکلم دارند و گرایش به تمدن‌سازی برمبنای آموزه‌های دینی‌شان و صبغه تاریخی در تمدن ایرانی گرایش به این حرکت را دوچندان می‌کند. مجلسی برای گسترش فرهنگ شیعی در جامعه از لغت فارسی استفاده می‌کند و برای گسترش آن در دامنه جغرافیایی فارسی‌زبانان تلاش می‌کند که جوادی آملی نیز از این امر مستثنا نیست. اما در این‌جا نیز باید به تفاوت سبک نوشتاری ناشی از تغییر زمان به‌عنوان متغیر اصلی و تکمیل‌کننده مبحث توجه شود.

۱.۳.۴ انسجام مطالب

نگارش هر دو کتاب در عصر غیبت صورت گرفته است، اما در *حلیه المتقین* به‌شیوه علمای عصر حضور به بیان احادیث به‌صورت موضوعی پرداخته شده و چون احادیث از نور واحده‌ای ساطع می‌شوند، انسجام مطالب و یک‌دستی آن به‌وضوح مشخص، و این یک‌دستی باعث پیوستگی، نشاط، و لذت‌بخش‌شدن مطالعه کتاب گردیده، اما در کتاب *مفاتیح الحیة*، که به‌سبک علمای عصر غیبت نوشته شده، درکنار استفاده منابع (قرآن و حدیث) از متون و تفاسیر استفاده شده و گاهی به تشریح مطالب پرداخته که باعث عدم انتقال روح واحده در آن شده است. این موضوع را نیز باید مدنظر داشت که کتاب *حلیه المتقین* براساس حرکت فردی مجلسی و کتاب *مفاتیح الحیة* نتیجه کارگروهی و زیرنظر جوادی آملی صورت گرفته است.

۲.۳.۴ محوریت موضوعی

مطالب این دو کتاب حول محور احادیث شیعی نقل شده است که برای شیعیان امری ارشادی و انشائیه است و برای آن‌هایی که مقید به عمل کردن به گفته‌های رهبران دینی هستند، ملاک رفتار و عمل می‌شود. این یک‌سانی در کردار اجتماعی افراد باعث انسجام و حیات درونی اجتماع می‌گردد، زیرا:

جامعه برخوردار از حیات جامعه‌ای است که در آن وحدت برقرار باشد و وحدت جامعه تنها در سایه هم‌آوایی ارواح ممکن می‌شود و هم‌گرایی ارواح نیز تنها با هماهنگی اعتقادی مقدور خواهد بود... انسان و جامعه شیعی با مرزهای مشخص و مبرهن از هویت‌های فردی و اجتماعی غیرخود متمایز و قابل شناسایی هستند؛ چه آن‌که تحقق هویت نوعی انسان و جامعه در مکتب تشیع تنها بر مدار ولایت امام منصوب و منصوب من عندالله صورت می‌پذیرد و این ویژگی انحصاری وجه ممیز هویت جامعه شیعه از اغیار آن است (حسین‌زاده دیلمی ۱۳۹۲: ۵۷).

چنان‌که این وحدت و انسجام سبب تمدن‌سازی در طول تاریخ می‌گردد، کتاب *مفاتیح الحیة* بنابه پیچیدگی‌های زمانی از جمله ساختارهای جهانی و تغییر نیازهای اجتماعی از جمله تغییر سازمان‌های مؤثر در جامعه و ایجاد نظام اسلامی به مباحث اجتماعی تأکید بیش‌تری دارد.

۵. نتیجه‌گیری

انضباط، استحکام، و انسجام اجتماعی همگی برای التزام به رعایت قانون‌مندی‌های اجتماعی برای حفظ جامعه از فساد و اصلاح جامعه است و در یک جامعه دینی، عرفش باعث تداوم حیات آن جامعه می‌گردد. ازین‌رو، فهم اجتماعی، که باعث پردازش و شناخت حرکت آن عرف می‌گردد، حائز اهمیت است. این فهم کمک می‌کند تا خلأها و نیازهای اجتماعی کشف و درصدد بهینه‌سازی زندگی اجتماعی گام بردارد.

در این مطالعه، اساس نقد و بررسی دو کتاب *حلیة المتقین* و *مفاتیح الحیة* از منظر عرف دینی شیعه ادراکات حاصل از اندیشه در این دو کتاب بوده است. ابتدا به ساکن مبنای نقد در تشریح و شناخت عرف اجتماعی شیعه با بررسی چند تفکر شاخص، که براساس دیدگاه عبدالرحمن که افراد را به‌سوی مقرب هدایت می‌کند، به دو بخش اجتماعی (هدایت جامعه به‌سوی ساخت تمدن اسلامی) و فردی (هدایت افراد جامعه به‌سوی انسان توحیدی‌شدن در اعتقاد و عمل) تقسیم گردید. برای حرکت در این مسیر به نشانه‌هایی نیاز است که بتوان این اندیشه را حفظ و هدایت کرد و آن نشانه‌ها چیزی جز عمل به نشانه‌های عرف دینی شیعی

نیست. این حرکت باعث یک‌پارچگی درونی و انسجام بیرونی می‌گردد و چیزی جز تمدن‌سازی و یگانگی حرکت در تمامی ساخت‌های اجتماعی نیست.

تمدن‌سازی به نشانه‌هایی در جهت مشخص شدن فرهنگ، سنن اخلاقی، و رفتاری برای انتقال در طول تاریخ نیاز دارد و طی مسیر آن در تمدن‌سازی اسلامی باید هماهنگ با معیارهای دینی باشد. تلاش نگارندگان دو کتاب برای تحقق‌بخشیدن به تعاون و همکاری و راه‌نمایی جامعه برای ایجاد یک تمدن اسلامی است که این مفهوم را تنها با امر به معروف و نهی از منکر دنبال می‌کنند. علمای اسلام در هر نوع حکومتی که باشد وظیفه امر به معروف و نهی از منکر افراد جامعه چه در سطح کلان و چه فردی را برعهده داشته و هدایت جامعه را برعهده می‌گیرند. این گونه هدایت‌ها باعث بازشناسی هویت و هستی‌شناسی افراد جامعه برای تأمین نیازهای اجتماعی و فردی‌شان می‌گردد تا در برابر پیش‌آمدهایی که ایران در مرکز تحولات و تنش‌های سیاسی جهان و هدایت‌کنندگی جهان اسلام هست حفظ گردد. رسیدن به انسجام و هم‌بستگی اجتماعی و به‌حداکثر رساندن آن از جمله مواردی است که برای اداره جامعه لازم است. در دنیای پیچیده‌ای که اکنون در آن زندگی می‌کنیم، از هر گوشه دنیا صدایی برای نشان دادن من برتر به گوش می‌رسد که هدف آن‌ها به‌نمایش گذاشتن جامعه‌ای با همانندسازی و شبیه‌سازی است. این گونه است که دنیای ما با پیچیدگی‌های زیادی همراه است. پیچیدگی‌هایی که برهم‌زننده آرامش درونی انسان است که در جست‌وجوی رسیدن به خود است. اجماع خودهایی که جامعه‌ای را برای رسیدن به اهداف انسانی و اخلاقی باید آماده کند. اما این رشد چندصدایی‌ها باعث ایجاد جوامعی کوچک در دل جوامع بزرگ شده و تلاش برای نشان دادن برتری‌های ذاتی عقایدی و اصولی در کشاکش آرا و نظرهای اندیشمندان چه در نگارش کتاب و سخن‌رانی به‌نمایش گذاشته می‌شود، در صورتی که در عرف دینی شیعی تمام خودها برای رسیدن به ولایت الهی تلاش و یک‌رنگی و یک‌پارچگی جامعه را حادث می‌شود.

در تداوم عرف دینی شیعه، که شریان حیات مذهب شیعی است، مراحلی باید طی شود که از همه مهم‌تر به دست آوردن دانشی است برای همگان که بتواند جامعه را مدیریت و به‌سوی هدف آرمانی آن، که تربیت انسان توحیدی در اعتقاد و عمل است، برساند. در این میان، مراحل با مفاهیم اجتماعی چون وظایف علمای دینی، احیای فرهنگ اسلامی و سنت (ایجاد نظام نشانه‌ای)، تربیت افراد جامعه، لازم‌الاجرا بودن قوانین موضوعه (پذیرش محدودیت، قانون، و تحمل مسئولیت انسان‌ها در قبال یک‌دیگر و ضرورت نظارت بر رفتار یک‌دیگر)، و روند تاریخی و با مفاهیم فردی از جمله حقوق انسان‌ها و درونی‌سازی مفاهیم شناخته می‌شوند. نگاه

قرآنی و روایی به چگونگی نحوه زندگی و گسترش این نوع کتاب‌ها در سمت جامعه و دردست‌رس بودن برای عموم و استفاده از آن موجب می‌شود اصلاح دیدگاه اجتماعی به زندگی صورت گیرد و گام‌ها به‌سوی تداوم عرف دینی شیعی شکل بگیرد.

در بررسی این دو کتاب از روش نقد و مقایسه استفاده شد که مبنای آن توصیف و تحلیل شباهت‌ها و تفاوت‌ها، که متعلق به فضای متفاوت هستند، است. فضای اجتماعی مجلسی با نوبنیادبودن حکومت صفویه و تنش‌های بین دولت عثمانی و ایران و وجود جنگ‌ها و رشد صوفیه در ایران و عثمانی و فشار به‌دلیل تشکیل دولت شیعی در ایران فضای پرتنشی بوده است. هم‌چنان‌که جوادی آملی در جهت موقعیت تاریخی خود با تأسیس حکومت جمهوری اسلامی، جنگ‌ها و تنش‌های در کشور و همسایگان، عرفان‌های غیرشیعی، و فشارهای بین‌المللی به ایران فضای پر از تغییر را تجربه می‌کند. اما هر دوی آن‌ها بنابه هستی‌شناسی و انسان‌شناسی یک‌سان، که منبعث‌شده از دیدگاه اسلامی شیعه است، به نگارش کتاب پرداخته‌اند که از این منظر تفاوتی در مبانی وجود ندارد و نگارش آن‌ها ناشی از احساس وظیفه‌ای است که هر عالم دینی درقبال هدایت جامعه برای خود واجب می‌داند. هر دو در تلاش برای احیای فرهنگ اسلامی و سنت‌ها، تربیت افراد جامعه، و اهمیت به قوانین جاری کشور برای حفظ وحدت و انسجام اجتماعی بودند. آن‌ها سعی بر ایجاد نگاه جامعه‌ای اسلامی در فرایند تاریخی هستند تا انسان به کمال حقیقی دست یابد. این تجربه‌سازی مشترک در شیوه زندگی باعث راهی برای درک درونی از خود و پیرامون می‌شود و هدف استفاده از توجه به مفاهیم دینی این است که تمام ویژگی‌های بالقوه و نادیده‌انگاشته‌شده توسط محیط اجتماعی را، که تحت‌تأثیر اقتصاد سیاست قرار می‌گیرد، فعال کند و به‌منصه ظهور برساند تا فردبه‌فرد افراد جامعه برای رسیدن مدینه فاضله به خودسازی برسند و آن را درونی و با یک توافق بنیادین آن را ایجاد کنند. اما نکته افتراق این دو نویسنده در نحوه نگارش است، باین‌که هر دو در عصر غیبت زندگی می‌کردند، اما مجلسی به‌شیوه علمای عصر حضور و جوادی آملی به‌شیوه علمای عصر غیبت به نگارش کتاب پرداخته‌اند.

همه این‌ها باید باشد تا مانع از انحراف دوباره تمدن اسلامی گردد، چراکه توجه دوباره به علل افول تمدن اسلامی، همان‌طورکه در اندیشه مطهری می‌توان یافت، بر اثر کوتاهی و انحراف از تعلیمات اسلامی است، که جلوگیری از این مهم برعهده عالمان دینی است و تنها راه جلوگیری از انحراف هدایت دولت‌ها به مسیر صحیح حکومت اسلامی و مردم به‌سوی آرمان‌خواهی و مطالبه‌گری امکان‌پذیر خواهد شد.

پی‌نوشت‌ها

۱. در معماری سستی ایران، به نورگیری بالای سقف گفته می‌شود که کار نوررسانی را انجام دهد (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به امینی بدر و دیگران ۱۳۹۹).
۲. «کتابی برای نفع عمومی در بیان محاسن آداب که از طریق ائمه طاهرين صلوات‌الله عليهم به زبان فارسی و قابل فهم بوده باشد» (مجلسی ۱۳۸۸: ۵).
۳. «تنها گشودن راه زندگی متمدنانه و متدینانه بشر نیست، بلکه بازکردن راز مهرشده کیفیت زندگی هرچیزی است که از هستی سهمی دارد ...» (جوادی آملی ۱۳۹۵: ۵۳).
۴. همان‌گونه که برای امت اسلامی از خدای متعال «توفیق سلوک اسفار چهارگانه و به‌ویژه سفر چهارم را به امت اسلامی عطا کند تا در متن حیات امت اسلامی با دین زندگی کنند» (همان: ۵۷).
۵. «از «کوشش برای زنده‌شدن و زنده‌ماندن» هجرت کرد و به «جوشش برای مشاهده زندگی همه موجودات رسید» (همان: ۵۴).
۶. برای آگاهی بیشتر، بنگرید به خمینی ۱۳۸۹: ج ۶، ۱۹۹-۲۰۴.
۷. برای آگاهی بیشتر، بنگرید به شاو ۱۳۵۱.
۸. برای آگاهی بیشتر، بنگرید به عروج‌نیا ۱۳۹۵.
۹. برای آگاهی بیشتر، بنگرید به طاوسی مسرور ۱۳۸۸.
۱۰. ۲ تیرماه ۱۳۸۷.
۱۱. مَنْ سَنَّ سُنَّةَ حَسَنَةٍ.
۱۲. جوادی آملی (۲۳ تیر ۱۳۸۷)، جلد دوم، مفاتیح/ تأکید بر انتشار مفاتیح حیات: <https://ketabnews.com/fa/news/4438>.
۱۳. خامنه‌ای (۱۳۹۲/۶/۱۴)، در بیانات در دیدار رئیس و اعضای مجلس خبرگان رهبری: <https://khl.ink/f/23810>.
۱۴. جوادی آملی (۲۳ تیر ۱۳۸۷)، جلد دوم مفاتیح/ تأکید بر انتشار مفاتیح حیات: <https://ketabnews.com/fa/news/4438>.
۱۵. جوادی آملی (۲۳ تیر ۱۳۸۷)، جلد دوم مفاتیح/ تأکید بر انتشار مفاتیح حیات: <https://ketabnews.com/fa/news/4438>.
۱۶. برای آگاهی بیشتر، بنگرید به جمعی از نویسندگان، «تصوف» در: دانش‌نامه جهان اسلام، ج ۷: <https://rch.ac.ir/article/Details/10933>.
۱۷. برای آگاهی بیشتر، بنگرید به عظیمی و دیگران ۱۳۹۴.

فهم اجتماعی از عرف دینی ... (فاطمه آقاعابدی خوابجانی و سعید طاوسی مسرور) ۲۷

۱۸. البته چون پوشش هم جنبه فردی و هم اجتماعی دارد می‌توان در بخش فردی نیز موردبررسی قرار داد، اما هدف ما در این جا توجه به نمادسازی در جهت شناسایی تمدنی است.

۱۹. برای آگاهی بیش‌تر، بنگرید به مطهری ۱۳۸۷.

۲۰. لا مؤثر فی الوجود الی الله.

۲۱. برای آگاهی بیش‌تر، بنگرید به مجلسی ۱۳۸۸: ۱۴-۱۷، ۲۰، ۲۲، ۵۲-۵۴ و

۲۲. برای آگاهی بیش‌تر، بنگرید به همان: ۲۱-۲۲، ۲۸-۳۰ و

۲۳. برای آگاهی بیش‌تر، بنگرید به همان: ۱۴۲ و

کتاب‌نامه

اسماعیلی، محسن، سیاوش صلواتیان، و محمدرضا تقوی‌پور (۱۳۹۴)، «خانواده اسلامی؛ ویژگی‌های خانواده در کتاب شریف مفاتیح الحیة»، فرهنگ مردم ایران، ش ۴۲ و ۴۳، ۱۰۱-۱۲۰.

اصغری، صالح (۱۳۹۲)، «سبک زندگی دینی؛ مطالعه موردی کتاب حلیة المتقین»، کنگره پیش‌گامان پیشرفت: <<https://sid.ir/paper/867080/fa>>.

امینی بدر، فدر، مصطفی مختاباد امری، و حمید ماجدی (۱۳۹۹)، «تحلیل حضور نور در راسته و چهارسوق قیصریة بازار اصفهان»، معماری و شهرسازی ایران، دوره ۱۱، ش ۱۹، ۵-۲۴.

بیرو، آلن (۱۳۸۰)، فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه باقر ساروخانی، تهران: کیهان.

تقدیری، علی (۱۳۸۳)، «مرجعیت "عرف" از دیدگاه مذاهب اسلامی»، طلوع، ش ۱۰ و ۱۱:

<<https://ensani.ir/fa/article/52201>>.

جواد آملی، عبدالله (۱۳۹۵)، مفاتیح الحیة، قم: اسراء.

جواد آملی، عبدالله (۱۳۷۷)، فلسفه حقوق بشر، قم: اسراء.

جواد آملی، عبدالله (۱۳۸۷)، جلد دوم مفاتیح / تأکید بر انتشار مفاتیح حیات:

<<https://ketabnews.com/fa/news/4438>>.

حاتمی، عماد و ابوالفضل غفاری (۱۳۹۳)، «بررسی انتقادی اخلاقی ارتباطی نادینگر با تأکید بر دیدگاه

جواد آملی در کتاب مفاتیح الحیة»، فصل‌نامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، س ۲۲، دوره

جدید، ش ۲۳، ۵۹-۸۳.

حسین‌زاده دیلمی، علیرضا (۱۳۹۲)، درآمدی بر منظومه تمدنی شیعه، قم: معارف.

خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۲/۶/۱۴)، «بیانات در دیدار رئیس و اعضای مجلس خبرگان رهبری»:

<<https://khl.ink/f/23810>>.

دانش‌نامه جهان اسلام (۱۳۸۲)، زیر نظر مصطفی میرسلیم، ج ۷، ذیل مدخل «تصوف»:

<<https://rch.ac.ir/article/Details/10933>>.

۲۸ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۴، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۳

- شاو، برنارد (۱۳۵۱)، *اسلام دین آینده جهان*، ترجمه سیدهادی خسروشاهی، قم: نسل جوان.
- طاوسی مسرور، سعید (۱۳۸۸)، «آشنایی با دو کتاب رجال از عصر صفوی»، *کتاب ماه دین*، ش ۱۳۹، ۲۳-۳۳.
- طوسی، نصیرالدین (۱۴۱۳ ق)، *اخلاق ناصری*، قم: علمیه اسلامیة.
- عبدالرحمن، طه (۱۳۹۷)، *کنش دینی و نوسازی عقل*، ترجمه هادی بیگی، تهران: ترجمان علوم انسانی.
- عروج‌نیا، پروانه (۱۳۹۵)، *تاریخ عرفان اسلامی و تصوف در ایران (سلسله‌های صوفیه)*، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- عظیمی، کیومرث، محمدعلی چلونگر، و اصغر منتظرالقائم (۱۳۹۴)، «بررسی دو متغیر طریقت‌های صوفیه و مهاجرت بر گسترش تشیع در میان کردها در چند قرن اخیر»، *فصل‌نامه علمی - پژوهشی شیعه‌شناسی*، س ۱۳، ش ۵۲، ۸۵-۱۳۴.
- عیسی‌نیا، رضا (۱۳۸۶)، *اندیشه سیاسی شهید مدرس*، قم: بوستان کتاب.
- گلزاری، محمود، سیدیچی یثربی، و محمود صادقی جانبهان (۱۳۸۰)، «دین، خاستگاه شادی‌های پایدار»: <http://ensani.ir/fa/article/89096>.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۸۸)، *حلیة المتقین*، قم: علویون.
- محبوبه، محمدشفیع، مهرنوش امینی، و سیدابراهیم میره‌شاه جعفری (۱۳۹۵)، «نگاهی به عناصر برنامه درسی در کتاب *مفاتیح الحیة* آیت‌الله جوادی آملی»، *اخلاق*، ش ۲۳، ۵۷-۸۸.
- محمدی، حسین و سیدمحمد موسوی‌مقدم (۱۳۹۷)، «تبیین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی بر مبنای روایات ناظر به روابط متقابل در کتاب *مفاتیح الحیة*»، *مدیریت سرمایه اجتماعی*، دوره پنجم، ش ۲، ۱۸۷-۲۱۲.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۷)، *توحید*، تهران: صدرا.